

فصلنامه تخصصی اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

سرمسختن: اندر نگاهداشت جانب اهل وفا • تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی • درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین جونی اول / عبداللین شیخ‌الحکامی • رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سید علی میرافشلی / نسخه‌های تازه‌یافت از معدن‌الذکر در مجارستان / عارف نوشاهی • اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر‌الحسنی «پوند» • ابیاتی نویافته از آفرین‌نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم • شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم‌عصر رازی / فرانسوا بلوا، ترجمه: میرسالار رضوی • یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلى / علی بودری • دگرگونی دو وزن دوری‌شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهرام بنائی • معرفی و تصحیح فرستامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی • ترجمه‌ای کهن از قصیده نوبه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو • مجله مولانا رومی (جلد ۲۰، ۲۱) / مجالدین کیوانی • شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی • دستور الملوک میرزا رفیعا با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه • نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدرانی • نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارلرز و نوا) / مرتضی موسوی • نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحنی • مروری بر کتاب ان‌لئون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری • ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی • آثار پیکوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی • چند نکته درباره ابوعلی تیرانی (تیرانی) / اکبر نعمی • ابوعلی تیرانی، صاحب کتاب المصداق / سید احمدرضا قائم‌مقامی • عبید با عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظریف / فرنام حقیقی • خودنقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحنی

فهرست

سر سخن

اندر نگاهداشت جانب اهل وفا..... ۴-۳

جستار

تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی..... ۱۲-۵
 درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین [خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین
 جوینی اول / عمادالدین شیخ‌الحکمایی..... ۱۵-۱۳
 رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سید علی میرافضلی..... ۲۲-۱۶
 نسخه‌ای تازه یافت از معدن الدرر در مجارستان / عارف نوشاهی..... ۲۶-۲۳
 اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر الحسینی «پرنده»..... ۲۸-۲۷
 ابیاتی نویافته از آفرین نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم..... ۳۲-۲۹
 شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم عصر رازی / فرانسوا دیلو؛ ترجمه: میرسالار رضوی..... ۳۹-۳۳
 یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلی / علی بوذری..... ۴۵-۴۰
 دگرگونی دو وزن دوری شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهراد بنائی..... ۵۸-۴۶
 معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی..... ۷۱-۵۹
 ترجمه‌ای کهن از قصیده نونیه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو..... ۸۲-۷۲

نقد و بررسی

مجله مولانا رومی (جلد نهم، ۲۰۲۰م) / مجالدین کیوانی..... ۸۸-۸۳
 شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی..... ۹۴-۸۹
 دستور الملوک میرزا رفیعاً با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه..... ۱۰۹-۹۵
 نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدریان..... ۱۱۶-۱۱۰
 نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارالمرز و نواحی آن) / مرتضی موسوی.....
 نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخاری / محسن شریفی صحرایی..... ۱۳۴-۱۲۹
 مروری بر کتاب ان‌لمتون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری..... ۱۳۶-۱۳۵

پژوهش‌های دبایستی

ریشه شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی..... ۱۴۱-۱۳۷

ایران «متون و منابع عثمانی» (۲۰)

آثار پیجوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی..... ۱۴۴-۱۴۲

درباره نوسازی پشین

چند نکته درباره ابوعلی تیزانی (تیزانی) / اکبر نحوی..... ۱۴۷-۱۴۵
 ابوعلی تیزانی، صاحب کتاب المصادر / سید احمد رضا قائم مقامی..... ۱۵۰-۱۴۸
 عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف /
 فرزام حقیقی..... ۱۶۲-۱۵۱
 خودانتقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحرایی..... ۱۶۴-۱۶۳

بسم الله الرحمن الرحيم

۸۴ - ۸۵

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح
 متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی
 دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم
 پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
 ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir

gozaresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۲۵۰,۰۰۰ ریال

روی جلد: شاهنامه فردوسی، نسخه تهیه شده برای
 ابراهیم میرزا تیموری، بی تا [میان ۸۱۷ - ۸۳۸ ق.]،
 به نشانی MS. Ouseley Add. 176-017r در کتابخانه بادلین.

تصویر خط بسمله

از نسخه کتابخانه John Rylands

این شخص کسی جز خواجه شمس الدین صاحب دیوان جوینی، وزیر هلاکو و آباکو و تکودار نیست. (همان: ۴۷)

این انتساب، البته نه تنها کمکی به کوچک تر کردن محدوده تاریخی پیشنهادشده برای تألیف کتاب (۶۲۲ تا ۶۴۹ق) نمی کند، بلکه دامنه آن را تا سال ۶۸۳ق (تاریخ قتل جوینی به فرمان ارغون) می کشاند. ریاحی سپس برای حل این مشکل دو احتمال زیر را مطرح می کند.

- اول. مؤلف بعدها در کتاب خود دست برده و رباعی هایی بر آن افزوده است.
- دوم. کاتب نسخه موجود یا کاتب نسخه ای که این نسخه از آن رونویس شده، عنوان «سعید» را وارد کتاب کرده است.

ریاحی با توجه به دومین فرضیه طرح شده «این تعبیر [= «سعید»] را افزوده کاتب و سالها پس از تاریخ تألیف کتاب» دانسته است (همانجا).

ظاهراً یکی از استنادات مهم ذکرشده در مقدمه کتاب، یعنی عبارت «صاحب سعید» و ارتباط آن با شمس الدین جوینی مقتول به سال ۶۸۳ق، که موضوع تاریخ تألیف کتاب را به سویی دیگر برده است، قابل تأمل و بازنگری است. به واقع، «صاحب سعید شمس الدین» کیست؟ می دانیم خاندان بزرگ جوینی از خاندان های اصیل و دیوان سالاران پُرسابقه اند. محمد قزوینی در مقدمه تاریخ جهانگشای به نقل از متن جهانگشای و نیز حبیب السیر، از جد پدری مؤلف جهانگشای نام برده و می نویسد (اصل ارجاعات پاورقی ها از قزوینی است و ما در اینجا آنها را تکمیل و روزآمد کرده ایم):

جد مصنف (یعنی پدر پدر او) شمس الدین محمد بن محمد بن علی از ملازمان سلطان محمد خوارزمشاه و مستوفی دیوان وی بود^۱ و در وقت انهزام سلطان از مغول و فرار وی از بلخ بطرف نیشابور در سنه ۶۱۷ وی نیز در

۱. خواندمیر، ۱۳۶۲: ۱۰۴/۳. کلمات داخل قلاب از این چاپ افتاده است: «و جد نام دارش که ایضاً شمس الدین نام داشت، مستوفی دیوان [خوارزمشاه سلطان محمد بود و در زمان] سلطان جلال الدین منکبرنی نیز به همان کار مشغولی می نمود» نک. همو، ۱۲۷۱ق: ۳۰۵.

درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال [الدین] خلیل شروانی و نمونه خط شمس الدین جوینی اول

عمادالدین شیخ الحکامی

پژوهشگر مؤسسه باستان شناسی دانشگاه تهران
emad_hokamii@yahoo.com

دکتر محمدامین ریاحی در مقدمه ارزشمند خود بر تصحیح نزهة المجالس در بحث تاریخ تألیف کتاب آورده است:

به طور دقیق نمی دانیم که نزهة المجالس در چه تاریخی فراهم آمده است. مؤلف در پایان کتاب، یک رباعی و یک قصیده در مدح علاء الدین شروان شاه آورده و در آن قصیده می گوید که کتاب خود را از بهر مجلس خاص شروان شاه نوشته است:

ز بهر مجلس خاصت نبستم این سفینه زانک
به بزم خرمت گه گه، مگر یادی ز ما باشد

این علاء الدین شروانشاه، فربرز سوم پسر گرشاسب است که از سال ۶۲۲ (گویا تا سال ۶۴۹) پادشاهی می کرده، و بنا بر این تاریخ تدوین کتاب باید در آن سالها باشد.

و اگرچه بعضی ایرانشناسان خارجی اسماعیل بن اسفندیار ابهری (کاتب نسخه) را مؤلف پنداشته، و سال ۷۳۱ (تاریخ استنساخ) را تاریخ تألیف تصوّر کرده اند، حدس آنها اشتباه محض است، و قابل هیچ گونه اعتنا نیست. (ریاحی، ۱۳۶۶: ۴۶-۴۷)

ریاحی سپس به دو سر نخ تاریخی دیگر، یعنی دو صفت از شاعران ذکرشده در کتاب، اشاره می کند؛ یکی رباعی های ۲۲۱ و ۴۰۶۸ از «شهاب الدین مقتول» (مقتول ۵۸۷ق) که برای حل مشکل تاریخ تألیف بی ثمر است، دیگری رباعی ۱۲۷۰ با نام «صاحب سعید، شمس الدین». وی سپس درباره صفت «سعید» که نشانی از مرگ اوست می نویسد:

مصاحبت سلطان بوده است^۱ و پس از او در عهد پسرش سلطان جلال الدین منکبرنی نیز به همان شغل استیفای دیوان اشتغال می نمود. (قزوینی، بی تا: ۱/ یز)

علاوه بر این، آگاهی هایی درباره او در سیرت جلال الدین منکبرنی وجود دارد. مجتبی مینوی در تعلیقات خود بر این کتاب، مطالب قزوینی را نقل کرده و متذکر شده است که مترجم فارسی سیرت، بخشی از متن عربی درباره شمس الدین جوینی اول را در کتاب خود نیاورده، اما از او با عنوان «موی دراز» نام برده است (مینوی، ۱۳۸۴: ۳۷۹).

در منابع یادشده، اشاره ای به شاعری او نیست. اما در منابع متأخر چون مجمع الفصحا (هدایت، ۱۳۸۲: ۱/ ۳۴۳)، آتشکده آذر (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۷۴) و عرفات العاشقین، درباره شمس الدین محمد اول آمده است:

شمس مشارق حق بینی، خواجه شمس الدین محمد عبدالملک [جوینی]، که جدّ خواجه شمس الدین محمد صاحب دیوان است به مزید بزرگواری و نامداری ممتاز و مستثناست. از مشاهیر جهان و افاضل زمان خود بوده. به غایت داناست. (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴/ ۲۷۰)

در روضة الصفا (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲/ ۳۳۰) مذکور است که چون سلطان شاه بن ایلارسلان با تکش خان به جوین رسیدند، آن بزرگ در مدح سلطان این رباعی گفت و سلطان به ذوق آن جشنی عظیم کرد و شراب بسیار نوش فرمود. بنا به نقل جوینی، این رباعی سروده جدّ پدر او، بهاء الدین، است نه سروده جدّ خودش، شمس الدین (نک. جوینی، بی تا: ۲/ ۲۸):

لطف شرف گوهر مکنون ببرد
جود کف تورونق جیحون ببرد
حکم تو، به یک لحظه، اگر رای کنی
سودای محال از سر گردون ببرد

از سوی دیگر، وجود نمونه ای از دستخط خواجه شمس الدین جوینی در تأیید سندی به تاریخ سال ۶۰۰ ق و یادکرد او با عنوان «صاحب سعید»، می تواند برای این بحث مفید باشد. این سند از جمله اسناد بازمانده از بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی است که اکنون در بخش اسلامی

۱. رک. جوینی، بی تا: ۱/ ۱۳۴.

موزه ملی ایران نگهداری می شود. شماره ردیف سند در کتاب فهرست اسناد بقعه شیخ صفی (شیخ الحکامی، ۱۳۸۷)، «۴۶۶ ب.» است. اندازه سند ۳۲۷ × ۱۸ س.م. است و هر دو سویش نوشته دارد؛ در یک سو، استشهادیه ای درباره ملکیت روستای برور اردبیل و در سوی دیگر فرمانی از ابوبکر محمد، از حاکمان آل ایلدگز. زیر متن استشهادیه، یک گواهی به تاریخ ۶۰۸ ق با این عبارات وجود دارد:

صاحب دیوان

/ بر موجب این مکتوبات برونند. / و زحمت این شیخ عزیز نفرمایند. / و به هیچ نوع مزاحم نشوند. / و در ملک او طعن نزنند.
فی / شوال سنة ثمان و ستمائة [۶۰۸]

تشخیص عنوان صاحب دیوان یادشده، با توجه به ذکر نشدن نام نویسنده، کاری دشوار می نمود، اما خوشبختانه در پایان سند یادداشتی دیوانی متعلق به سال ۶۹۲ ق در تأیید متن سند وجود دارد که متعلق به صدرالدین احمد خالیدی زنجانی، صاحب دیوان گیخاتو (حک ۶۹۰-۶۹۴)، مشهور به صدر جهان و صدر کاغذی است. نوشته شدن این تأییدیه، در سال ۶۹۲ ق، بر سند و اشاره به تأییدیه پیشین، گره کار را می گشاید. خالیدی، مشخصاً از نویسنده متن نخست با عنوان «صاحب سعید، خواجه شمس الدین» نام برده است:

از حکم یرلیغ

/ احمد صاحب دیوان سوزی

/ بر این جمله که در ضمن مسطور است / و صاحب سعید خواجه شمس الدین / صاحب دیوان - رحمه الله - مکتوب داده برونند و از آن / عدول نجویند. و به هیچ نوع مزاحم نشوند و در ملک او / طعن نزنند. بر این جمله روند.

کُتب فی أواخر / ربیع الأول سنة إثنی و تسعین [و] ستمائة [۶۹۲]

با این مقدمه و نظر به آنکه «صاحب سعید شمس الدین» می تواند پدر بزرگ شمس الدین جوینی مشهور باشد، که از قضا هم منصب دیوانی داشته و هم رباعی هایی از او نقل شده است، دانستن تاریخ مرگ او می تواند برای تاریخ گذاری محدوده تألیف کتاب نزهة المجالس تعیین کننده باشد.

در متن عربی سیرت جلال الدین، از تاریخ وفات او

- (۱۹۵۳). سیرة السلطان جلال الدین منکبرنی. تحقیق حافظ احمد حمدی. مصر: دارالفکر العربی.
- (۱۳۷۰). نفثة المصدور. به تصحیح امیر حسن یزدگردی. تهران: ویراستار.
- (۱۳۸۴). سیرت جلال الدین منکبرنی. ترجمه فارسی از مترجمی ناشناس. به تصحیح مجتبی مینوی. تهران: علمی و فرهنگی.
- خواند امیر، غیاث الدین بن هماد الدین حسینی (۱۳۶۲). حبیب السیر. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- (۱۲۷۱ ق). حبیب السیر. چاپ سنگی. تهران: ریاحی، محمدامین (۱۳۶۶). ← جمال خلیل شروانی، ۱۳۶۶ (مقدمه)
- شیخ الحکامی، عمادالدین (۱۳۸۷). فهرست اسناد بقعة شیخ صفی الدین اردبیلی در موزه ملی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- قزوینی، محمد (بی تا). ← جونی، بی تا (مقدمه)
- میر خواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۸۰). روضة الصفاء فی سیرة الانبیاء والملوک والخلفاء. به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.
- مینوی، مجتبی (۱۳۸۴). ← خرنذی زیدری نسوی، ۱۳۸۴ (تعلیقات)
- هدایت، رضاقلیخان (۱۳۸۲). مجمع الفصحا. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.

نمونه خط شمس الدین جونی اول

ذیل واقعه محاصره شهر خلّاط یا اخلاط توسط جلال الدّین سخن رفته است (خرندزی زیدری نسوی، ۱۹۵۳: ۱۸۹-۱۹۱). می دانیم که اخلاط سه بار توسط جلال الدین مورد هجوم و محاصره و در نهایت تصرف قرار گرفته است. یک بار در سال ۶۲۳ ق (ابوالفداء، ۱۴۱۷ ق: ۲۳۳)، یک بار در ۶۲۵ ق و یک بار در ۶۲۶ ق (همان: ۲۴۴) و نهایتاً تصرف شهر در سال ۶۲۷ ق اتفاق می افتد. اما قرینه دیگر روایت و اشاره مؤلف نفثة المصدور است، که وقایع آغاز سال ۶۲۷ تا پایان ۶۲۹ ق را نوشته، و او نیز از مرگ شمس الدین در اوایل محاصره خلّاط سخن گفته است (خرندزی زیدری نسوی، ۱۳۷۰: ۷۷). بنابراین تاریخ مرگ شمس الدّین جوینی اول باید سال ۶۲۶ ق باشد.

با مقدمات یادشده، تاریخ تألیف نزهة المجالس پس از ۶۲۶ ق است. البته وجود قصیده ای از مؤلف نزهة المجالس در صفحات پایانی نسخه، تاریخی دیگر به ما می دهد و اکنون با اطمینان می توان گفت که تاریخ تألیف کتاب میان سال های ۶۲۶ ق و مرگ ممدوح مؤلف، یعنی علاء الدّین فریبرز، در سال ۶۵۳ ق است. این محدوده تاریخ ما را از توجیه زنده یاد ریاحی در احتمال دخالت کاتب در متن نزهة المجالس نیز بی نیاز می کند.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیک (۱۳۳۷). آتشکده آذر. با مقدمه و فهرست و تعلیقات سیّد جعفر شهیدی. تهران: چاپ افست علی اکبر علمی.
- ابوالفداء اسماعیل بن علی، عمادالدین (۱۴۱۷). تاریخ ابی الفداء المسمی المختصر فی اخبار البشر. تحقیق محمود دیوب. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- اوحدی بلیانی، تقی الدین (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفین. به تصحیح ذبیح الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد. با نظارت علمی محمد قهرمان. تهران: میراث مکتوب.
- جمال خلیل شروانی (۱۳۶۶). نزهة المجالس. به تصحیح محمدامین ریاحی. تهران: زوار.
- جونی، عظاملک (بی تا). تاریخ جهانگشای. به تصحیح محمد قزوینی. تهران: اسماعیلیان (افست چاپ ۱۹۱۱ لیدن).
- خرزندی زیدری نسوی، شهاب الدّین محمد بن احمد